

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.5/19>

Карпенко М.О.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «ОБВИНУВАЧЕННЯ»: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджується категорія «обвинувачення» у кримінальному процесі. Робиться висновок, що в науці кримінального процесуального права вона розглядається у: а) діяльнісному аспекті як комплекс дій прокурора, спрямованих на доведення перед судом обвинувачення особи з метою притягнення її до кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення; б) логіко-документарному, а саме комплексі розумових процесів, що дають змогу прокурору стверджувати про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом про кримінальну відповідальність, які знаходять своє відображення в обвинувальному акті; в) змістовному, а саме формулюванні в обвинувальному акті того, що особі інкримінують, та наданні цьому юридичної кваліфікації. Констатується, що, незважаючи на існуючу наукову та практичну комплексність опанування поняття «обвинувачення», воно залишається недослідженим в окремих аспектах, зокрема у разі оперування ним уповноваженими особами під час досудового розслідування та судового провадження. Наводиться практична ситуація, в якій органи досудового розслідування та суд зверталися до дефініції «те саме обвинувачення».

Конкретизується змістовна конструкція «обвинувачення», зокрема такі елементи, як: фактичні обставини кримінального правопорушення (як сукупність відомостей про кримінальне правопорушення, що мають обов'язково містити дані про його подію, суб'єкта, вину особи та її форму, наслідки та інші данні (спосіб, мета тощо) на підставі яких, відповідно до диспозиції певної статті КК України, можна встановити в діях обвинуваченого склад конкретного кримінального правопорушення); формулювання обвинувачення (стисла юридична конструкція фактичних обставин кримінального правопорушення, яка знаходить своє відображення (втілення) в диспозиції статті Особливої частини Закону України про кримінальну відповідальність); правова кваліфікація. Робиться висновок, що обвинувачення треба вважати «таким самим, як інше обвинувачення», якщо вони співпадають за фактичними обставинами кримінального правопорушення (загальними або індивідуальними), правовою кваліфікацією діяння, формулюванням обвинувачення.

Ключові слова: кримінальне провадження, обвинувачення, фактичні обставини, формулювання обвинувачення, правова кваліфікація.

Постановка проблеми. Пунктом 6. ч. 1 ст. 284 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) підставою закриття кримінального провадження визначене існування вироку по тому самому обвинуваченню, що набрав законної сили, або постановлена ухвала суду про закриття кримінального провадження по тому самому обвинуваченню. Отже, для реалізації окреслених положень Кодексу на практиці виникає потреба у розумінні таких понять, як «обвинувачення», «те саме обвинувачення».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній літературі до питання обвинувачення у кримінальному провадженні в різні часи зверталися такі вчені, як: С.А. Альперт, Ю.М. Грошевий, В.С. Зеленецький, О.М. Ларін, Л.М. Лобойко, Г.В. Мовчан, В.Т. Нор, С.І. Перепелиця, В.О. Гринюк, М.Є. Шумило та чимало інших фахівців.

Постановка завдання. Метою статті є визначення змісту поняття «те саме обвинувачення», яке вклав законодавець у п. 6. ч. 1 ст. 284 КПК України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток науки кримінального процесуального

права постійно привертає увагу дослідників до базових понять цієї галузі юриспруденції, адже їх нормативне визначення, зміст та складники багато в чому зумовлюють правильне тлумачення норм права та їх ефективне застосування на практиці. Не є винятком і поняття «обвинувачення», яке знайшло своє відображення в Конституції України, КПК України та багатьох інших нормативних актах.

Поняттям «обвинувачення» постійно оперує у своїх рішеннях і Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), адже, відповідно до ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція), кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. У своїх прецедентних рішеннях ЄСПЛ постійно наголошує на еволюційному характері поняття «кримінальне обвинувачення», яке трансформується паралельно з розвитком суспільних відносин, відображаючи реалії існуючої дійсності. На думку суду, поняття «обвинувачення» треба розуміти як офіційне повідомлення особі про наявність припущення про те, що вона вчинила правопорушення (п. 44 рішення від 27.02.1980 у справі «Девеєр проти Бельгії» (*Deweer v. Belgium*); від 26.06.2008 у справі «Ващенко проти України»). Відповідно, обвинувачення впливає на статус підозрюваної особи.

Суд неодноразово підкреслював, що поняття «обвинувачення» правильніше розглядати не з погляду форми окремого провадження (формальна ознака), а з погляду його змісту (змістова ознака). Саме таку думку висловив суд у рішенні від 25.07.2000 у справі «Маттоція проти Італії» (*Mattoccia v. Italy*), де наголосив на «пріоритетності неформального розуміння поняття «обвинувачення» національними судами» і зазначив, що «обвинувачений у скоєнні злочину має бути негайно і детально поінформований про причину обвинувачення, тобто про ті факти матеріальної дійсності, які нібито мали місце й є підставою для висунення обвинувачення, а також про характер обвинувачення, тобто юридичну кваліфікацію згаданих фактів. Хоча ступінь детальності інформування обвинуваченого залежить від обставин конкретної справи, однак у будь-якому разі відомості, надані обвинуваченому, повинні бути достатніми для повного розуміння останнім суті висунутого

проти нього обвинувачення, що є необхідним для підготовки адекватного захисту».

Для прикладу можна навести правові позиції ЄСПЛ, коли суд пов'язав з обвинуваченням факт: поведження зі свідком під час допиту як із підозрюваним; інформування особи про порушення щодо неї провадження; звернення офіційних осіб до парламенту країни з вимогою позбавити особу депутатської недоторканності; проведення у особи обшуку за день до її допиту як свідка; звернення з клопотанням правоохоронців до суду про видачу ордеру на арешт приватної особи, її банківських рахунків; здійснення дій, спрямованих на примусове закриття точки продажу товарів тощо (рішення у справах «Шабельник проти України» (*Shabelnik v. Ukraine*) від 19.02.2009; «Собко проти України» (*Sobko v. Ukraine*) від 17.12.2015 та ін.).

Для розуміння змістовного складника обвинувачення ЄСПЛ застосовує так звані критерії Енгеля, а саме: критерій національного права; критерій адресатів; критерій правових наслідків для адресата (рішення у справі «Енгель та інші проти Нідерландів» (*Engel and others v. Netherlands*) від 08.06.1976). Перший (базовий), пов'язаний з аналізом того, чи має конкретне протиправне діяння ознаки кримінального правопорушення відповідно до приписів національного матеріального права. Другий – зі з'ясуванням кола осіб, на яке поширюється відповідна норма права. У разі її розповсюдження на невизначене коло суб'єктів правопорушення вважається кримінальним (так, відповідальність за порушення правил дорожнього руху розповсюджується на всіх користувачів доріг (справа «Озтюрк проти Німеччини» (*Öztürk v. Germany*) від 21.02.1984, отже, треба говорити про його кримінальний характер. Навпаки, на думку суду, дисциплінарна відповідальність застосовується лише щодо окремої категорії осіб, а тому неправильно говорити про кримінальний аспект дисциплінарного правопорушення). Третій критерій полягає в аналізі форми та тяжкості юридичних наслідків учиненого особою правопорушення. Наявність рис покарання, значний ступінь суворості санкцій свідчать про кримінальний характер учиненого правопорушення.

Слід звернути увагу на ту обставину, що критерії є альтернативними, застосовуються послідовно, наявність будь-якого свідчить про кримінальний характер обвинувачення. Поєднання всіх трьох критеріїв в оцінці суду простежується, коли аналіз одного з них не дає однозначної відповіді про природу обвинувачення.

Тенденція сучасного бачення на поняття «обвинувачення» у науці кримінального процесу полягає у його двоаспектному розумінні: у матеріальному (змістовному, кримінально-правовому) та процесуальному (діяльністному) значеннях. Наприклад, учені пропонують розглядати обвинувачення у кримінально-правовому контексті, що полягає у кваліфікації кримінального правопорушення по конкретній статті закону України про кримінальну відповідальність, та процесуальному – як діяльність відповідних суб'єктів щодо доведення вини особи у визначеній кримінальним процесуальним законом формі [1, с. 14]; обвинувачення у кримінально-правовому сенсі визначає предмет (зміст) обвинувачення особи (статичний складник), а в кримінальному процесуальному – форму (процедуру) реалізації відповідальності особи (динамічний складник) [2, с. 174]; обвинувачення в матеріальному значенні – це його «формула» (предмет, зміст), твердження про винність конкретної особи у вчиненому злочині, обвинувальна теза, сукупність інкримінованих у вину особи протиправних фактів, а в процесуальному (формальному) – діяльність, спрямована на встановлення вини конкретної особи у вчиненні певного злочину або обґрунтування кримінальної відповідальності [3, с. 136].

Між тим, незважаючи на існуючу наукову та практичну комплексність опанування поняття «обвинувачення», слід констатувати, що зазначена юридична категорія залишається недослідженою в її окремих аспектах, зокрема у разі оперування ним у практичних ситуаціях під час досудового розслідування та судового провадження. Таким чином, продовження дослідження цієї юридичної категорії, на нашу думку, дає можливість і далі розгортати простір наукового погляду на феномен «обвинувачення».

Каталізатором нашого звернення до поняття «обвинувачення», оцінки його складників та їх змісту стало кримінальне провадження по обвинуваченню особи у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 286 Кримінального кодексу України (далі – КК України). За наслідками судового розгляду справа була вирішена по суті, ухвалений обвинувальний вирок, повно та об'єктивно встановлено всі фактичні обставини кримінального правопорушення, які знайшли своє підтвердження доказами, дослідженими в судовому засіданні. Особа була притягнута до кримінальної відповідальності та звільнена від призначеного покарання внаслідок акту амністії на підставі Закону України «Про амністію».

Згідно з результативною частиною рішення, потерпілим мала бути відшкодована шкода, завдана кримінальним правопорушенням [4].

Через два роки той же суд, але в іншому складі, ухвалює вирок щодо тих же фактичних обставин справи, в якому по-іншому оцінює події того ж самого кримінального правопорушення, притягує до кримінальної відповідальності особу, яка, згідно з першим рішенням суду, була потерпілим [5]. Намагання «потерпілого-обвинуваченого» звернути увагу суду на п. 6 ч. 1 ст. 284 КПК України, відповідно до якого кримінальне провадження закривається, «якщо існує вирок по тому самому обвинуваченню, що набрав законної сили, або постановлена ухвала суду про закриття кримінального провадження по тому самому обвинуваченню», не знайшло відгуку. На думку зацікавленої сторони, яка ґрунтується на тлумаченні наведеної норми закону, прокурор, суд були зобов'язані закрити кримінальне провадження, якщо з'ясують, що наявний вирок, в якому обвинувачення знайшло своє вирішення.

До речі, аналогічне п. 6 ч. 1 ст. 284 КПК України положення за КПК України 1960 р. звучало так: кримінальна справа закривається щодо особи, про яку є вирок по тому ж обвинуваченню, що набрав законної сили, або ухвала чи постанова суду про закриття справи з тієї ж підстави (п. 9 ч. 1 ст. 6 КПК України 1960 р.). На нашу думку, правило, закріплене у старому законодавстві, є більш конкретизованим, оскільки пов'язує факт закриття кримінальної справи з певною особою з пред'явленням їй обвинуваченням та підставами, які не повинні бути однаковими, з набуттям рішенням законної сили. Чинна норма є «розмитотою», не дає чіткого уявлення щодо кола обвинувачених осіб, відносно яких вона застосовується, не орієнтує правозастосовника на врахування підстав закриття кримінального провадження тощо.

Не оцінюючи дії та рішення слідчих, прокурорів, суддів на предмет логічності та законності, спробуємо розібратися з окресленою абсурдною ситуацією, оскільки, на нашу думку, вона виникла у зв'язку з неправильним оперуванням зазначеними суб'єктами поняттям «обвинувачення». Отже, нам потрібно з'ясувати, який зміст вклав законодавець у поняття «обвинувачення», «теж саме обвинувачення», що міститься у п. 6 ч. 1 ст. 284 КПК України.

Звернення до положень чинного кримінального процесуального законодавства дає нам лише загальне уявлення про категорію «обвинувачення». Так, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 3

КПК України, державне обвинувачення – процесуальна діяльність прокурора, що полягає у доведенні перед судом обвинувачення з метою забезпечення кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Пунктом 13 ч. 1 ст. 3 КПК України визначено, що обвинувачення – твердження про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом про кримінальну відповідальність, висунуте в порядку, встановленому цим Кодексом.

Обвинувальний акт є процесуальним рішенням, яким прокурор висуває обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення й яким завершується досудове розслідування. Обвинувальний акт повинен відповідати вимогам, передбаченим у ст. 291 цього Кодексу (ч. 4 ст. 110 КПК України).

Обвинувальний акт, зокрема, має містити такі відомості: анкетні відомості кожного обвинуваченого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце проживання, громадянство); виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, правову кваліфікацію кримінального правопорушення з посиланням на положення закону і статті (частини статті) Закону України про кримінальну відповідальність та *формулювання обвинувачення* (ч. 2 ст. 291 КПК України) тощо.

Судовий розгляд проводиться лише стосовно особи, якій висунуте обвинувачення, і лише в межах висунутого обвинувачення відповідно до обвинувального акту, крім випадків, передбачених цією статтею (ч. 1 ст. 337 КПК України).

У мотивувальній частині вироку зазначаються: 1) у разі визнання особи виправданою – формулювання обвинувачення, яке пред'явлене особі і визнане судом недоведеним, а також підстави для виправдання обвинуваченого із зазначенням мотивів, з яких суд відкидає докази обвинувачення; 2) у разі визнання особи винуватою – формулювання обвинувачення, визнаного судом доведеним, із зазначенням місця, часу, способу вчинення та наслідків кримінального правопорушення, форми вини і мотивів кримінального правопорушення (п. 1, 2 ч. 3 ст. 374 КПК України).

Аналіз наведених приписів закону дає підстави зробити такі проміжні висновки:

1. Законодавець розглядає обвинувачення в: а) *діяльнісному аспекті* як комплекс дій прокурора, спрямованих на доведення перед судом обвинувачення особи з метою притягнення її до кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення; б) *логіко-документарному*,

а саме комплексі розумових процесів, що дають змогу прокурору стверджувати про вчинення певною особою діяння, передбаченого законом про кримінальну відповідальність, які знаходять своє відображення в обвинувальному акті; в) *змістовному*, а саме формулюванні в обвинувальному акті того, що особі інкримінують, та наданні цьому юридичної кваліфікації.

2. Документом, в якому акумулюються напрацювання (дії) прокурора щодо формування обвинувачення особі під час досудового розслідування, логічної обробки отриманої ним інформації на цьому етапі провадження та її трансформації у юридичні категорії «фактичні обставини кримінального правопорушення», «правова кваліфікація кримінального правопорушення», «обвинувачення», є обвинувальний акт.

3. Вимога щодо визначення в обвинувальному акті фактичних обставин кримінального правопорушення, які прокурор вважає встановленими, правової кваліфікації кримінального правопорушення з посиланням на положення закону і статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність та формулювання обвинувачення дає підстави стверджувати, що термін «обвинувачення» у ч. 2 ст. 291 КПК України має інший сенс, аніж «обвинувачення», визначене у ст. 3, 337 КПК України.

Повертаючись до аналізу поняття «теж саме обвинувачення», яке міститься в п. 6 ч. 1 ст. 284 КПК України, слід зазначити, що, на нашу думку, для оцінки тотожності (схожості) обвинувачень як підстави закриття провадження прокурор, суд мають проаналізувати саме змістовний аспект обвинувачення, що був предметом розгляду суду, який ухвалив вирок у минулому, та обвинувачення, яке зараз є предметом розгляду.

Спроба звернення до наукових джерел, в яких здійснювалося дослідження змістовних складників поняття «обвинувачення», виявило певний вакуум у цьому питанні, адже більшість учених розглядала діяльнісний (процедурний) аспект категорії «обвинувачення».

Достатньо ґрунтовно висловився із цієї проблематики Верховний Суд України у своїй Постанові від 24.11.2016 у справі № 5-328кс16 із приводу оцінки змісту положень п. 5 ч. 2 ст. 291 КПК України. На його думку, аналіз цієї норми свідчить, що закон вимагає обов'язкове відображення в обвинувальному акті трьох складників: 1) фактичних обставин кримінального правопорушення; 2) правової кваліфікації (у теорії кримінального процесу

використовується назва «формула обвинувачення»); 3) формулювання обвинувачення.

При цьому, як зазначає суд, у доктрині кримінального процесу під формулюванням обвинувачення розуміється короткий виклад тексту диспозиції кримінально-правової норми, порушення якої інкримінується особі, фабула обвинувачення виступає фактичною моделлю вчиненого злочину, а юридичне формулювання (формула та формулювання обвинувачення) – це правова модель злочину, вказівка на кримінально-правові норми, порушення яких інкримінується обвинуваченому [6].

Цілком поділяючи думку Верховного Суду України, яка корелює зі змістом ст. 291 КПК України, вважаємо за доцільне конкретизувати змістовну конструкцію обвинувачення, зокрема її елементний склад:

1. Фактичні обставини кримінального правопорушення – це сукупність відомостей про кримінальне правопорушення, які мають обов'язково містити дані про його подію, суб'єкта(ів) вчинення, вину особи(іб) та її форму, наслідки та інші данні (спосіб, мета, мотив, інші кваліфікуючі ознаки), на підставі яких, відповідно до диспозиції певної статті КК України, можна встановити в діях обвинуваченого(их) склад конкретного кримінального правопорушення. Іншими словами, це детальний опис механізму того, що сталося в минулому (правопорушення), із зазначенням усіх учасників, їхньої ролі, ставлення до наслідків, самих наслідків та інших обставин, які дають слідчому, прокурору можливість дійти висновку про вчинення особою (особами) кримінального правопорушення та кваліфікувати його відповідно до положень Особливої частини КК України.

Фактичні обставини конкретного кримінального правопорушення не можуть стосуватися лише однієї особи, вони є загальними для всіх співучасників, саме тому знаходять своє комплексне відображення в описовій частині обвинувального акту. Правильне (достовірне) відображення фактичних обставин має суттєве значення для дослідження обставин вчиненого кримінального правопорушення, оскільки докази, які будуть надані сторонами під час судового розгляду, мають їх підтверджувати (спростовувати).

Убачається, що крізь призму фактичних обставин кримінального правопорушення у разі його вчинення у співучасті є доцільним говорити про загальне та індивідуальне обвинувачення. Загальне полягає в описанні події у цілому (всіх епізодів учиненого, конкретизації всіх співучасників та їхніх ролей, наслідків діяння тощо) та індивідуальне – діяння, яке безпосередньо вчинене конкретною особою в межах кримінального правопорушення. При цьому індивідуальне обвинувачення обов'язково має корелювати загальному, бути його складовою частиною.

2. Формулювання обвинувачення. Відповідно до словників української мови, формулювання – це стисла і точна словесна форма вираження думки, поняття, судження тощо [7, с. 907]. Отже, під формулюванням обвинувачення у сенсі п. ч. 2 ст. 291 КПК України потрібно розуміти стислу юридичну конструкцію фактичних обставин кримінального правопорушення, яка знаходить своє відображення (втілення) в диспозиції статті Особливої частини Закону України про кримінальну відповідальність. Іншими словами, зміст диспозиції статті має повністю відповідати фактичним обставинам учиненого кримінального правопорушення.

3. Кримінально-правова кваліфікація – це юридична оцінка ознак учиненого суспільно небезпечного діяння особою з метою визначення конкретної норми Закону України про кримінальну відповідальність, за якою особа має бути притягнута до відповідальності або до неї застосують інші заходи кримінально-правового характеру.

Акумуляція норм КПК України з умовиводами щодо категорії «обвинувачення» дає змогу підійти до вирішення завдання, яке було окреслено у статті, а саме визначитися з поняттям «теж саме обвинувачення», що закріплене в п. 6 ч. 1 ст. 284 КПК України.

Висновки. Убачається, що обвинувачення треба вважати таким самим, як інше обвинувачення, якщо вони співпадають за фактичними обставинами кримінального правопорушення (загальними або індивідуальними), правовою кваліфікацією діяння, формулюванням обвинувачення.

Список літератури:

1. Перепелиця С.І. Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення. Харків, 2015, 184 с.
2. Мовчан Г.В. Процесуальні повноваження прокурора у досудовому провадженні та в суді першої інстанції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2010. 219 с.
3. Середа В.О. Поняття обвинувачення в кримінальному процесі. *Право і Безпека*. 2003. №2/2. С. 136–138.

4. Вирок Дергачівського районного суду Харківської області у справі № 19/5556/14-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/44055547> (дата звернення: 15.09.2020).
5. Вирок Дергачівського районного суду Харківської області у справі № 619/5554/14-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/68582108/> (дата звернення: 15.09.2020).
6. Постанова Верховного Суду України від 24.11.2016 у справі № 5-328кc16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63392983/> (дата звернення: 15.09.2020).
7. Сучасний тлумачний словник української мови: 10000 слів / за ред. В.В. Дубічинського. Харків, 2009, 1008 с.

**Karpenko M.O. THE CONTENT OF THE CONCEPT OF “ACCUSATION”:
THEORETICAL AND APPLIED ASPECT**

The article analyzes the issue of the content of the category of “accusation” in criminal proceedings. It is concluded that in the science of criminal procedural law it is considered in: a) activity aspect, as a set of actions of the prosecutor aimed at bringing a person to trial in order to bring him to justice for committing a criminal offense; b) logical-documentary, namely a set of mental processes that allow the prosecutor to allege that a certain person has committed an act under the law on criminal liability, which are reflected in the indictment; c) substantive, namely, the wording in the indictment of what the person is incriminated and giving it a legal qualification. It is stated that, despite the existing scientific and practical complexity of mastering the concept of “accusation”, it remains unexplored in some aspects, in particular, in cases of its operation in practical situations during pre-trial investigation and court proceedings. There is a practical situation in which the pre-trial investigation authorities and the court referred to the definition of “the same charge”.

The substantive construction of the “accusation” is specified, in particular, such elements as: the actual circumstances of the criminal offense (as a set of information about a criminal offense, which must contain information about its event, subject, guilt of the person and its form, consequences and other data (method, purpose, etc.) on the basis of which, according to the disposition of a certain article of the Criminal Code can be established in the actions of the accused the composition of a specific criminal offense); formulation of charges (concise legal construction of the actual circumstances of the criminal offense, which is reflected (embodied) in the disposition of the article of the Special Part of the Law of Ukraine on Criminal Liability), legal qualification. It is concluded that charges must be considered “the same as other charges” if they coincide in the facts of the criminal offense (general or individual), the legal qualification of the act, the wording of the charge.

Key words: *criminal proceedings, accusation, factual circumstances, formulation of accusation, legal qualification.*